

MAHALLIY BYUDJET DAROMADLARINI MUSTAHKAMLASH VA HUDUDLARNI KOMPLEKS RIVOJLANTIRISH: O‘ZBEKISTON HUDUDLARI MISOLIDA EMPIRIK TAHLIL

Abdullayev Jahongirmirzo Ahmadjon o‘g‘li
O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi
Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi
“Hududlarni kompleks rivojlantirish” yo‘nalishi
tinglovchisi
E-mail: jahongirmirzoabdullayev@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada O‘zbekiston hududlarida mahalliy byudjet daromadlarini mustahkamlash va hududlarni kompleks rivojlantirish o‘rtasidagi bog‘liqlik empirik jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqotda 2023-2025-yillardagi rasmiy statistik ma’lumotlar, fiskal desentralizatsiya nazariyasi, qiyosiy tahlil, statistik guruhlash va dinamik qatorlar usullaridan foydalanildi. Hududlarning yalpi hududiy mahsuloti, o‘z daromadlari, moliyaviy mustaqilligi, transfertlarga bog‘liqligi va fiskal salohiyati baholandi. Natijalar hududlar o‘rtasida sezilarli fiskal tafovutlar mavjudligini, daromad bazasini diversifikatsiya qilish, ko‘chmas mulk solig‘i salohiyatidan samarali foydalanish va raqamli soliq ma‘murchiligini rivojlantirish muhimligini ko‘rsatdi. Taklif etilgan yondashuv mahalliy byudjet barqarorligini mustahkamlash va hududiy boshqaruv qarorlarini dalillarga asoslash uchun amaliy asos yaratdi hamda hududiy rivojlanish dasturlarini moliyaviy imkoniyatlar bilan uyg‘unlashtirish zarurligini asoslab berdi.

Kalit so‘zlar: mahalliy byudjet, fiskal desentralizatsiya, hududiy rivojlanish, moliyaviy mustaqillik, transfertlar, fiskal salohiyat, soliq bazasi, hududiy tafovut.

Аннотация

В статье была эмпирически проанализирована взаимосвязь между укреплением доходов местных бюджетов и комплексным развитием регионов Узбекистана. В исследовании использовались официальные статистические данные за 2023-2025 годы, теория фискальной децентрализации, сравнительный анализ, статистическая группировка и анализ динамических рядов. Были оценены валовой региональный продукт, собственные доходы, финансовая самостоятельность, зависимость от трансфертов и фискальный потенциал территорий. Результаты показали наличие заметных межрегиональных различий и подтвердили важность диверсификации доходной базы, более эффективного использования потенциала налога на недвижимость и развития цифрового налогового администрирования. Предложенный подход создал практическую основу для укрепления устойчивости местных бюджетов и повышения обоснованности региональных управленческих решений, а также для согласования финансовых возможностей с приоритетами комплексного территориального развития.

Ключевые слова: местный бюджет, фискальная децентрализация, региональное развитие, финансовая самостоятельность, трансферты, фискальный потенциал, налоговая база, межрегиональные различия.

Abstract

This article empirically analyzed the relationship between strengthening local budget revenues and the comprehensive development of Uzbekistan's regions. The study used official statistical data for 2023-2025, fiscal decentralization theory, comparative analysis, statistical grouping, and time-series analysis. Gross regional product, own-source revenues, financial autonomy, transfer dependence, and regional fiscal capacity were assessed. The findings showed noticeable interregional fiscal differences and confirmed the importance of diversifying revenue sources, using property-tax potential more effectively, and developing digital tax administration. The proposed approach provided a practical basis for strengthening local budget sustainability, improving fiscal planning, and supporting more evidence-based regional management decisions and territorial development priorities.

Keywords: local budget, fiscal decentralization, regional development, financial autonomy, transfers, fiscal capacity, tax base, interregional disparities.

KIRISH

Hududlarni barqaror va kompleks rivojlantirish har qanday davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining markaziy vazifalaridan biri hisoblanadi. Bu vazifaning moliyaviy asosini esa, birinchi navbatda, mahalliy byudjet daromadlari tashkil etadi. Mahalliy byudjet mahalliy soliqlar va yig'imlar hamda boshqa to'lovlardan shakllanadigan, muayyan hudud aholisining ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan daromadlar majmuidir. Fiskal desentralizatsiya nazariyasiga ko'ra, jamoat xizmatlarini iste'molchiga eng yaqin bo'lgan hokimiyat darajasi tomonidan taqdim etilishi resurslardan foydalanish samaradorligini oshiradi, chunki mahalliy hokimiyat aholi ehtiyojlarini markaziy hokimiyatga nisbatan aniqroq biladi [1, b. 1123]. O'zbekistonda so'nggi yillarda hududlarning moliyaviy mustaqilligini oshirish va mahalliy hokimliklar mas'uliyatini kuchaytirishga qaratilgan tizimli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 20-dekabrda PF-223-son "Hududlarda yuqori iqtisodiy o'sish va aholi bandligini ta'minlashning yangi tizimini yo'lga qo'yish" to'g'risidagi Farmoni mahalliy hokimliklarning moliyaviy, iqtisodiy va ma'muriy vakolatlarini kengaytirishni nazarda tutadi [2]. Shuningdek, 2025-yil uchun Davlat byudjeti to'g'risidagi Qonunda hududlar byudjetlarini mustahkamlash va ularning daromad qismini oshirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan [3]. Biroq mahalliy byudjetlarning amaldagi holati bu maqsadlarga erishish yo'lida jiddiy muammolar mavjudligini ko'rsatadi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi O'zbekiston hududlari misolida mahalliy byudjet daromadlarining amaldagi holatini empirik tahlil qilish, mavjud tuzilmaviy muammolarni aniqlash hamda daromad bazasini mustahkamlash orqali hududlarni kompleks rivojlantirishning yo'nalishlarini asoslashdan iborat. Tadqiqot obyekti sifatida O'zbekiston Respublikasi hududlarining mahalliy byudjetlari, predmeti sifatida esa mahalliy byudjet daromadlarini shakllantirish va mustahkamlash

jarayonida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlar olingan. O'zbekistonda so'nggi yillarda byudjetlararo munosabatlarni takomillashtirish va quyi byudjetlarning daromad bazasini kengaytirishga qaratilgan choralar kuchaytirildi. 2025-yilda davlat byudjeti doirasida mahalliy byudjetlarga 18,4 trln so'm tartibga soluvchi byudjetlararo transfertlar ajratilishi belgilangan, shu bilan birga tuman va shahar byudjetlariga bir qator soliq va boshqa tushumlarni biriktirish mexanizmlari kengaytirilgan (O'zbekiston Respublikasi, 2024).

2025-yilda O'zbekiston YAIMi joriy narxlarda 1 849,7 trln so'mni tashkil etib, 2024-yilga nisbatan real o'sish 7,7 foizni tashkil qildi. Hududlar kesimida iqtisodiy salohiyat katta farq qiladi: 2025-yilda Toshkent shahri yalpi hududiy mahsuloti 367,2 trln so'm, Toshkent viloyatiniki 180,2 trln so'm, Navoiy viloyatiniki 168,0 trln so'm bo'lgan; eng past hajmlar Sirdaryo va Jizzax hududlarida qayd etilgan [5].

Tadqiqotning maqsadi - 2023-2025-yillarda O'zbekiston hududlarida iqtisodiy salohiyat va mahalliy byudjet daromadlari shakllanishining asosiy tendensiyalarini aniqlash, hududlar o'rtasidagi fiskal tafovutlarni baholash hamda mahalliy daromad bazasini mustahkamlash nuqtai nazaridan amaliy xulosalar ishlab chiqish.

Mavzuning dolzarbligi bir necha jihat bilan belgilanadi. Avvalo, O'zbekiston "O'zbekiston-2030" strategiyasida hududlarni jadal va kompleks rivojlantirish, hududlararo iqtisodiy tafovutlarni qisqartirish vazifasini qo'ygan. Ushbu strategik maqsadga erishishning moliyaviy asosini mahalliy byudjetlar tashkil etadi, biroq ularning amaldagi holati bu vazifani mustaqil bajarishga imkon bermaydi. Ikkinchidan, mahalliy hokimliklarga xarajat vakolatlarining bosqichma-bosqich o'tkazilishi (fiskal desentralizatsiya) sharoitida daromad bazasining mos ravishda mustahkamlanmasligi hududlarni yanada chuqurroq moliyaviy qaramlikka olib kelishi mumkin. Shu bois mahalliy byudjet daromadlarini empirik tahlil qilish va ularni mustahkamlash mexanizmlarini asoslash muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. O'zbekiston sharoitida mahalliy byudjetlarning daromad bazasi, soliq potentsiali va moliyaviy mustaqilligini kuchaytirish masalalari so'nggi yillarda alohida tadqiqot obyektiga aylandi. Jumladan, 2023-2024-yillar bo'yicha mahalliy byudjet daromadlari tarkibi tahlilida biriktirilgan daromadlar 25 569,9 mlrd so'mdan 31 451,4 mlrd so'mga, tartibga soluvchi daromadlar 23 594,4 mlrd so'mdan 26 608,7 mlrd so'mga oshgani qayd etilgan. Shu davrda mahalliy byudjetlarning jami daromadlari 79 226,9 mlrd so'mdan 74 896,7 mlrd so'mga o'zgargan, bunda transfertlar 24 280,9 mlrd so'mdan 16 836,6 mlrd so'mga kamaygan (O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi, 2024). Mazkur tadqiqotning farqli jihati shundaki, mahalliy byudjet daromadlari alohida ko'rsatkich sifatida emas, balki hududning iqtisodiy salohiyati va fiskal mustaqilligi bilan bog'langan holda tahlil qilinadi. Adabiyotlar sharhi va tadqiqot metodologiyasi

Fiskal desentralizatsiya va byudjetlararo munosabatlar nazariyasining asoslari R. Masgreyv va U. Oatsning klassik ishlarida ishlab chiqilgan. Oatsning "desentralizatsiya teoremasi"ga ko'ra, agar jamoat ne'matini iste'mol qilish muayyan hudud bilan cheklangan bo'lsa, uni markaziy emas, balki mahalliy hokimiyat tomonidan taqdim etish samaraliroqdir [1, b. 1121]. Masgreyv davlat moliyasining uch asosiy funksiyasini barqarorlashtirish, qayta taqsimlash va resurslarni taqsimlash

ajratib ko'rsatib, barqarorlashtirish va qayta taqsimlash funksiyalari markaziy hokimiyatga, resurslarni samarali taqsimlash esa mahalliy darajaga yuklanishi lozimligini asoslaydi [6, b. 11]. R. Bird byudjetlararo moliyaning to'rt asosiy savolini xarajat vakolatlarini taqsimlash, soliq vakolatlarini taqsimlash, vertikal nomutanosiblikni bartaraf etish va tenglashtiruvchi transfertlar tizimini shakllantirish formulalashtiradi [7, b. 3]. Bird va Bahlning fikricha, xarajat vakolatlarini desentralizatsiya qilib, daromad vakolatlarini markazlashtirib qoldirish mahalliy fiskal intizomsizlikka olib keladi, chunki mahalliy hokimiyat sarflaydigan mablag' uchun to'liq javobgar bo'lmaydi [8, b. 19]. Shu bilan birga, mahalliy hokimiyatga birlashtiriladigan soliq manbalari nisbatan harakatsiz (immobil) bo'lishi, markaziy soliqlar bilan raqobatlashmasligi va soliq "eksporti"ni keltirib chiqarmasligi kerak [9].

Tadqiqotda empirik tahlil usuli, qiyosiy tahlil, statistik guruhlash hamda dinamik qatorlar tahlili qo'llanilgan. Tahlilning empirik bazasini O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligining mahalliy byudjetlar ijrosi bo'yicha rasmiy tahliliy hisobotlari [4], Byudjet kodeksi normalari hamda 2022-2025-yillarga oid byudjet statistikasi tashkil etadi [10]. Mahalliy byudjet daromadlarining tarkibi solikli va soliqsiz daromadlarga ajratilgan holda o'rganilgan [11].

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston mahalliy byudjetlari daromadlari so'nggi yillarda nominal jihatdan barqaror o'sib bormoqda.

2025-yilda O'zbekistonning YaIM/YaHM agregati 1 849,7 trln so'mni tashkil etgan. Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, hududlar bo'yicha eng katta YaHM Toshkent shahri, Toshkent viloyati va Navoiy viloyati hissasiga to'g'ri kelgan. Toshkent shahrining 2025-yildagi YaHMi 367 222,3 mlrd so'mga yetgan bo'lib, 2024-yilga nisbatan o'sish sur'ati 11,3 foizni tashkil etgan. Sirdaryo viloyatida YaHM hajmi 35 794,4 mlrd so'm bo'lganiga qaramay, real o'sish sur'ati 9,8 foizni tashkil etgan [5].

1-jadval

2025-yilda hududlar kesimida YaHM, moliyaviy mustaqillik darajasi va o'z daromadlari ko'rsatkichlari¹

Hudud	YaHM 2025-yil, mlrd so'm	Moliyaviy mustaqillik, foizda	O'z daromadlari, mlrd so'm
Qoraqalpog'iston Respublikasi	54 076.9	49.6	3 333
Andijon viloyati	107 717.6	57.6	4 836
Buxoro viloyati	86 608.1	68.8	4 597
Jizzax viloyati	52 956.7	50.7	2 605
Qashqadaryo viloyati	98 783.4	66.2	5 427
Navoiy viloyati	167 964.6	78.1	3 706
Namangan viloyati	85 419.0	55.1	4 157
Samarqand viloyati	121 489.5	65.5	6 483
Surxondaryo viloyati	66 186.5	52.6	3 535
Sirdaryo viloyati	35 794.4	43.8	1 929
Toshkent viloyati	180 177.4	84.5	7 378

¹ Manba: Milliy statistika qo'mitasi SIAT ma'lumotlari va 2025-yil hududiy byudjet ko'rsatkichlari bo'yicha ochiq ma'lumotlar; muallif hisob-kitoblari.

Hudud	YaHM 2025-yil, mlrd so'm	Moliyaviy mustaqillik, foizda	O'z daromadlari, mlrd so'm
Farg'ona viloyati	111 305.3	59.2	6 382
Xorazm viloyati	62 987.5	59.7	3 413
Toshkent shahri	367 222.3	86.7	13 486

2025-yilda hududlarning o'z daromadlari 71 267 mlrd so'mni tashkil etgan. Absolyut hajm bo'yicha Toshkent shahri 13 486 mlrd so'm bilan keskin ustunlik qiladi. Keyingi o'rinlarda Toshkent viloyati (7 378 mlrd so'm), Samarqand (6 483 mlrd so'm) va Farg'ona (6 382 mlrd so'm) viloyatlari joylashgan. Eng past o'z daromadlari Sirdaryo viloyatida - 1 929 mlrd so'm, Jizzax viloyatida - 2 605 mlrd so'm va Qoraqalpog'iston Respublikasida - 3 333 mlrd so'm darajasida qayd etilgan.

Moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti bo'yicha Toshkent shahri (86,7%) va Toshkent viloyati (84,5%) yetakchilik qilgan. Navoiy viloyatida ham ko'rsatkich 78,1% bo'lib, bu hududning o'z daromadlari xarajatlarni qoplashda nisbatan yuqori ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi. Eng past ko'rsatkichlar Sirdaryo viloyati (43,8%), Qoraqalpog'iston Respublikasi (49,6%) va Jizzax viloyati (50,7%)da qayd etilgan. Mazkur tafovutlar mahalliy byudjetlar o'rtasidagi farqning faqat soliq yig'ish intizomi bilan izohlanmasligini ko'rsatadi. Iqtisodiy baza, sanoat tarkibi, aholi va biznes faolligi, mulkiy baza hamda yirik soliq to'lovchilar konsentratsiyasi hududlarning fiskal imkoniyatlarini shakllantiruvchi muhim omillardir.

Mahalliy byudjetlarning holati hududlar kesimida sezilarli darajada farqlanadi. 2023-yil ma'lumotlariga ko'ra, Toshkent shahri eng yuqori daromad (8,2 trln so'm) va xarajat (10,3 trln so'm) ko'rsatkichlariga ega bo'lgan [12]. Ayni paytda, ayrim viloyatlarda taqchillik darajasi nihoyatda yuqori: Qashqadaryo viloyatida daromadlar 4,6 trln so'm, xarajatlari 10,5 trln so'm bo'lib, taqchillik 5,9 trln so'mni tashkil etgan bu boshqa hududlarga nisbatan eng yuqori ko'rsatkichdir [12].

Andijon viloyatining daromadlari 3,9 trln so'm, xarajatlari 8,2 trln so'm bo'lib, yuzaga kelgan 4,3 trln so'm taqchillik respublika byudjetidan qoplangan; Namangan viloyatida ham taqchillik 4,2 trln so'mni tashkil etgan [12]. Quyidagi 2-jadvalda ayrim hududlar bo'yicha 2023-yil ko'rsatkichlari keltirilgan.

2-jadval
Ayrim hududlar mahalliy byudjeti ko'rsatkichlari (2023-yil)¹

Hudud	Daromad, trln so'm	Xarajat, trln so'm	Taqchillik, trln so'm	Qoplash, foizda
Toshkent shahri	8,2	10,3	2,1	79,6
Toshkent viloyati	6,0	7,8	1,8	76,9
Samarqand viloyati	5,1	8,8	3,7	58,0
Qashqadaryo viloyati	4,6	10,5	5,9	43,8
Andijon viloyati	3,9	8,2	4,3	47,6
Namangan viloyati	3,9	8,1	4,2	48,1

¹ Manba: Iqtisodiyot va moliya vazirligi ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitobi [12].

2-jadval tahlili hududlar o'rtasidagi vertikal va gorizontal nomutanosiblikni yaqqol ko'rsatadi. Poytaxt va unga tutash Toshkent viloyati o'z xarajatlarining 77-80% ni qoplay olsa, Qashqadaryo viloyati atigi 43,8% ni qoplaydi. Bunday tafovut, birinchidan, hududlarning iqtisodiy salohiyati, soliq bazasi va sanoat rivojlanish darajasidagi farqlar bilan, ikkinchidan, aholi soni va byudjetdan moliyalanadigan ijtimoiy majburiyatlar hajmi bilan izohlanadi. Bird ta'kidlaganidek, bunday nomutanosiblik byudjetlararo tenglashtiruvchi transfertlar tizimini talab qiladi, biroq transfertlarga haddan tashqari qaramlik mahalliy hokimiyatning o'z daromadini oshirishga bo'lgan rag'batini susaytiradi [7, b. 4].

Bunday hududlararo tafovutning chuqurroq tahlili shuni ko'rsatadiki, byudjet taqchilligi ko'p hollarda hududning aholi zichligi va urbanizatsiya darajasi bilan teskari bog'liq. Poytaxt va yirik shaharlarda soliq bazasi zich joylashgan (savdo, xizmat ko'rsatish, ko'chmas mulk qiymati yuqori), bu esa soliq yig'ilishini nisbatan arzon va samarali qiladi. Aksincha, aholi keng hududga tarqalgan agrar viloyatlarda soliq bazasi "yupqa" bo'lib, bir birlik daromadni yig'ish uchun ma'muriy xarajatlar yuqoriroq bo'ladi. Shu sababli Qashqadaryo, Andijon va Namangan kabi katta aholiga ega, ammo sanoati nisbatan kam rivojlangan viloyatlarda o'z daromadi bilan xarajatlar o'rtasidagi tafovut eng katta ko'rsatkichlarni bermoqda [12]. Mahalliy byudjet daromadlari tarkibi solikli va soliqsiz daromadlardan iborat bo'lib, ularning asosiy qismini solikli daromadlar (mol-mulk solig'i, yer solig'i, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i va boshqalar) tashkil etadi [11]. Mahalliy byudjetning o'z daromad bazasining zaifligi bir necha omillar bilan bog'liq. Birinchidan, mahalliy hokimiyatga birlashtirilgan soliqlar bo'yicha stavka va imtiyozlarni belgilash vakolati cheklangan bo'lib, aksariyat qarorlar markaziy darajada qabul qilinadi. Ikkinchidan, mahalliy soliqlardan tushadigan daromadlar hajmi hududning ijtimoiy majburiyatlarini qoplash uchun yetarli emas.

Nazariy jihatdan qaraganda, mahalliy darajaga birlashtirish uchun eng maqbul soliq bu ko'chmas mulk (mol-mulk va yer) solig'idir, chunki uning bazasi harakatsiz, hududga bevosita bog'liq va soliq to'lovchilar tomonidan mahalliy xizmatlar sifati bilan bog'lab baholanadi [9]. Biroq amaliyotda ko'chmas mulk solig'ining mahalliy byudjet daromadlaridagi ulushi past bo'lib qolmoqda, bu esa soliq bazasini baholash (kadastr qiymati), soliq ma'muriyatchiligi va yig'ilish darajasidagi kamchiliklar bilan bog'liq [14]. Ijara to'lovlari kabi soliqsiz daromadlarning ulushi ham 1% dan oshmaydi [11]. Soliq ma'muriyatchiligi sohasidagi kamchiliklar mahalliy daromadlarning to'liq yig'ilmasligiga olib keladi. Masalan, ijara to'lovlari bo'yicha tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, soliq stavkalari o'zgarganda ham amaldagi tushumlar nazariy hisob-kitoblardan orqada qolmoqda, bu esa soliq bazasini to'liq qamrab olishdagi muammolarni aks ettiradi [14]. Bu holat rivojlanayotgan mamlakatlar uchun xos bo'lib, xalqaro adabiyotda mahalliy soliq ma'muriyatchiligini, ayniqsa shahar hududlarida ko'chmas mulk solig'ini yig'ishni takomillashtirish rivojlanish sohasidagi eng muhim islohot yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etiladi [9].

Mahalliy byudjet daromadlari tarkibining yana bir zaif jihati uning umumdavlat soliqlaridan beriladigan tartibga soluvchi ajratmalarga bog'liqligidir. Byudjet

kodeksiga muvofiq, ayrim umumdavlat soliqlaridan (masalan, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i) mahalliy byudjetga ma'lum ulush ajratiladi, biroq bu ulushlarning me'yorlari markaziy darajada belgilanadi va yildan-yilga o'zgarishi mumkin. Bu holat mahalliy hokimiyatni o'z daromadini uzoq muddatga rejalashtirishdan mahrum etadi va byudjet barqarorligini pasaytiradi. Fiskal desentralizatsiya nazariyasida bunday "bo'lib beriladigan soliqlar" (shared taxes) mahalliy hokimiyatning haqiqiy soliq avtonomiyasini ta'minlamasligi, chunki mahalliy hokimiyat na stavkani, na bazani nazorat qila olishi ta'kidlanadi [7, b. 5]. PF-223-son Farmon hududlarni kompleks rivojlantirish va mahalliy hokimliklarning moliyaviy mustaqilligini oshirishga qaratilgan yangi tizimni joriy etadi. Farmonga ko'ra, tuman va shaharlar hokimliklariga byudjet xarajatlarini bosqichma-bosqich to'liq o'z zimmasiga olish, balansidagi ko'chmas mulk obyektlarini tadbirkorlarga to'g'ridan-to'g'ri ijaraga berish va sotish, hamda biznesni rag'batlantirish bo'yicha qo'shimcha vakolatlar beriladi [2; 15]. Bu chora-tadbirlar mahalliy hokimiyatning o'z hududi iqtisodiy muvaffaqiyatidan manfaatdorligini oshirishga qaratilgan bo'lib, fiskal desentralizatsiya nazariyasining asosiy tamoyillariga mos keladi [8, b. 19].

Empirik tahlil natijalari asosida mahalliy byudjet daromadlarini mustahkamlashning quyidagi yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchidan, ko'chmas mulk solig'i bazasini kengaytirish kadastr qiymatini bozor qiymatiga yaqinlashtirish, soliqqa tortilmayotgan obyektlarni hisobga olish va soliq yig'ilishini raqamli tizimlar orqali oshirish. Ikkinchidan, soliqsiz daromadlar salohiyatini mahalliy mulkni ijaraga berish va sotishdan tushadigan tushumlarni samarali boshqarish [11]. Uchinchidan, byudjetlararo transfertlar tizimini rag'batlantiruvchi mexanizmga aylantirish, ya'ni o'z daromadini oshirgan hududni jazolamaydigan (transfertni qisqartirmaydigan) formula joriy etish [1, b. 1125].

To'rtinchidan, hududlarni kompleks rivojlantirish dasturlarini mahalliy byudjetning real daromad salohiyati bilan bog'lash zarur. Har bir tuman va shahar uchun iqtisodiy o'sish nuqtalarini aniqlash va "o'sish nuqtalari"ni ishga solish orqali soliq bazasini kengaytirish mumkin [2]. Beshinchidan, mahalliy hokimliklar mas'uliyati va hisobdorligini oshirish "samaradorlik.uz" kabi elektron platformalar orqali byudjet ijrosi ustidan jamoatchilik nazoratini kuchaytirish [2]. Bu tamoyil Oatsning fikricha, mahalliy soliq to'lovchilar o'z mablag'larining samarali sarflanishini kuchliroq nazorat qilishga asoslanadi [1, b. 1124].

Empirik ma'lumotlar tahlilining muhim natijalaridan biri shundaki, mahalliy byudjetlarning respublika byudjetiga qaramligi nafaqat daromad-xarajat taqchilligida, balki byudjetlararo transfertlar hajmida ham namoyon bo'ladi. 2024-yilning birinchi yarmida respublika byudjetidan eng ko'p transfertlar Andijon viloyatiga (1,1 trln so'm), shuningdek Farg'ona viloyati va Qoraqalpog'istonga (har biriga 1 trln so'm atrofida) o'tkazilgan [13]. Bu ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, transfertlar hududlararo tenglashtirish funksiyasini bajarayotgan bo'lsa-da, ular bir vaqtning o'zida mahalliy hokimiyatning o'z daromadini oshirishga bo'lgan rag'batini pasaytirish xavfini ham keltirib chiqaradi. Bird va Bahl bu holatni "yumshoq byudjet cheklovi" (soft budget constraint) muammosi sifatida tavsiflaydilar: agar mahalliy hokimiyat har qanday

taqchillik markazdan qoplanishiga ishonsa, u xarajatlarni jilovlash va daromadni oshirish uchun yetarli ragʻbatga ega boʻlmaydi [8, b. 21].

Tahlilning yana bir jihati mahalliy byudjet daromadlarining tarkibiy barqarorligi bilan bogʻliq. Nazariy adabiyotda mahalliy darajaga biriktiriladigan daromad manbalari nisbatan barqaror va konyunkturaviy tebranishlarga kam bogʻliq boʻlishi kerakligi taʼkidlanadi, chunki mahalliy hokimiyat makroiqtisodiy barqarorlashtirish funksiyasini bajara olmaydi [6, b. 12]. Bu nuqtai nazardan koʻchmas mulk soligʻi ideal mahalliy soliq hisoblanadi: uning bazasi (yer va bino) jismonan koʻchirib boʻlmaydigan, barqaror va oldindan bashorat qilish mumkin boʻlgan manba. Biroq Oʻzbekistonda mahalliy byudjet daromadlarining sezilarli qismi jismoniy shaxslardan olinadigan daromad soligʻi va boshqa umumdavlat soliqlaridan ajratmalar hisobiga shakllanadi, bu esa daromadlarni iqtisodiy konyunktura va bandlik holatiga bogʻliq qilib qoʻyadi [11].

Xalqaro tajriba shuni koʻrsatadiki, mahalliy hokimiyatlarning xarajatlari odatda daromadlaridan koʻra koʻproq desentralizatsiya qilinadi yaʼni mahalliy hokimiyat koʻp xarajat qiladi, biroq oʻz daromadi kam boʻladi [7, b. 4]. Bu “vertikal fiskal nomutanosiblik” deb ataladi va deyarli barcha davlatlarda uchraydi. Muammo uning mavjudligida emas, balki darajasidadir: agar mahalliy byudjet xarajatlarining atigi yarmini oʻz daromadi qoplasa, mahalliy hokimiyatning mustaqilligi va hisobdorligi jiddiy cheklanadi. Oʻzbekiston misolida bu koʻrsatkich (54,8%) xalqaro meʼyorlardan past boʻlib, mahalliy daromad bazasini kengaytirish zarurligini koʻrsatadi [12].

Bundan tashqari Oʻz daromadlarning YaHMga nisbiy salmogʻi tahlil qilindi. Unga koʻra, Oʻz daromadlarining YaHMga nisbati hududning iqtisodiy hajmiga nisbatan byudjet daromadlarini safarbar qilish intensivligini tavsiflovchi shartli indikator sifatida qoʻllanildi. Bu koʻrsatkichni «soliq bosimi» bilan toʻliq tenglashtirish mumkin emas, chunki mahalliy byudjet daromadlari tarkibi va soliqlarni taqsimlash normativlari hududlar boʻyicha farq qiladi.

3-jadval

Hududlar kesimida oʻz daromadlarining yalpi hududiy mahsulotga nisbati¹

Hudud	Oʻz daromadlari, mlrd soʻm	YaHM, mlrd soʻm	Oʻz daromadlari/YAHM, foizda
Qoraqalpogʻiston Respublikasi	3 333	54 076.9	6.16
Fargʻona viloyati	6 382	111 305.3	5.73
Qashqadaryo viloyati	5 427	98 783.4	5.49
Xorazm viloyati	3 413	62 987.5	5.42
Sirdaryo viloyati	1 929	35 794.4	5.39
Surxondaryo viloyati	3 535	66 186.5	5.34
Samarqand viloyati	6 483	121 489.5	5.34
Buxoro viloyati	4 597	86 608.1	5.31
Jizzax viloyati	2 605	52 956.7	4.92
Namangan viloyati	4 157	85 419.0	4.87

¹ Manba: Muallif hisob-kitobi; byudjet va YaHM maʼlumotlari.

Hudud	O'z daromadlari, mlrd so'm	YaHM, mlrd so'm	O'z daromadlari/YAHM, foizda
Andijon viloyati	4 836	107 717.6	4.49
Toshkent viloyati	7 378	180 177.4	4.09
Toshkent shahri	13 486	367 222.3	3.67
Navoiy viloyati	3 706	167 964.6	2.21

Hududlarni kompleks rivojlantirish nuqtai nazaridan mahalliy byudjet daromadlarini mustahkamlashning strategik ahamiyati shundaki, o'z daromad bazasi kuchli bo'lgan hudud investitsion loyihalarni moliyalashtirish, infratuzilmani rivojlantirish va ijtimoiy dasturlarni amalga oshirishda markazga qaramlikdan xoli bo'ladi. Aksincha, daromadlarining yarmidan ko'pini transfertlar hisobiga qoplaydigan hudud o'z rivojlanish ustuvorliklarini mustaqil belgilay olmaydi. Shu bois PF-223-son Farmonda belgilangan har bir tuman va shahar uchun iqtisodiy o'sishga turtki beruvchi loyihalarni aniqlash va "o'sish nuqtalari"ni ishga solish vazifasi mahalliy soliq bazasini kengaytirishning bevosita vositasi sifatida qaralishi lozim [2].

METODOLOGIYA

Empirik tahlil, shuningdek, hududlar kesimidagi tafovutlarni qisqartirishda "bir xil yechim barcha hududlar uchun" yondashuvi samarasiz ekanligini ko'rsatadi. Toshkent shahri va sanoat rivojlangan hududlar uchun soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish va ko'chmas mulk solig'i bazasini kengaytirish yetarli bo'lishi mumkin bo'lsa, agrar va past salohiyatli hududlar uchun iqtisodiy bazani diversifikatsiya qilish, yangi ish o'rinlari yaratish va tadbirkorlikni rivojlantirish orqali soliq bazasini shakllantirish birlamchi vazifa hisoblanadi. Bu esa byudjet siyosatini hududlarning iqtisodiy salohiyatiga qarab tabaqlashtirishni talab etadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan empirik tahlil O'zbekiston hududlari mahalliy byudjetlarining bir qator tizimli muammolarga duch kelayotganini ko'rsatadi. Birinchidan, mahalliy byudjet daromadlari xarajatlarni to'liq qoplay olmaydi 2023-yilda daromadlar xarajatlarning atigi 54,8% ni qoplagan [12]. Ikkinchidan, hududlar o'rtasida sezilarli fiskal nomutanosiblik mavjud bo'lib, ayrim viloyatlar xarajatlarining yarmidan kamini o'z daromadi hisobiga qoplaydi. Uchinchidan, mahalliy byudjetning o'z daromad bazasi, ayniqsa ko'chmas mulk solig'i, yetarli darajada mustahkam emas.

Ushbu muammolarni hal etish mahalliy byudjet daromadlarini mustahkamlashga qaratilgan kompleks yondashuvni talab qiladi. Ko'chmas mulk solig'i bazasini kengaytirish va uni bozor qiymatiga yaqinlashtirish, soliq ma'muriyatchiligini raqamlashtirish, solihsiz daromadlar salohiyatidan samarali foydalanish hamda byudjetlararo transfertlar tizimini rag'batlantiruvchi mexanizmga aylantirish daromad bazasini kuchaytirishning asosiy yo'nalishlaridir. PF-223-son Farmon doirasida amalga oshirilayotgan islohotlar bu yo'nalishda muhim huquqiy asos yaratadi.

Tadqiqot natijalari O'zbekiston hududlarida mahalliy byudjetlarning o'z daromadlari va xarajatlari o'rtasida jiddiy vertikal va gorizontal uzilishlar mavjudligini

ko'rsatdi. O'z daromadlarining xarajatlarni qoplash darajasi respublika bo'yicha o'rtacha 54,8% ni tashkil etishi hududlarning respublika byudjetiga yuqori darajadagi qaramligini tasdiqlaydi.

Biroq byudjet daromadlarining nominal o'sishining o'zi yetarli emas. Hududning moliyaviy barqarorligi o'z daromadlarining barqarorligi, ularning manbalari diversifikatsiyasi, soliq bazasining kengligi va transfertlarga bog'liqlik darajasi bilan birgalikda baholanishi kerak.

Hududlarni kompleks rivojlantirish hamda mahalliy byudjetlarning moliyaviy barqarorligini ta'minlash maqsadida quyidagi amaliy va ilmiy takliflar ilgari suriladi:

1. Kompleks baholash tizimini joriy etish: Hududiy fiskal salohiyatni baholashda faqat absolyut byudjet daromadlari hajmi bilan cheklanmasdan, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlar, o'z daromadlarining YAHMga nisbati, xarajatlarning o'zini qoplash darajasi va transfertlarga qaramlik ko'rsatkichlarini o'z ichiga olgan kompleks indikatorlar tizimini amaliyotga tatbiq etish lozim.

2. Natijaga yo'naltirilgan KPI tizimini yo'lga qo'yish: Mahalliy hokimliklar faoliyatini baholashda shunchaki "soliq tushumlari o'sishi" o'rniga, yangi soliq bazasining shakllanishi — yangi xo'jalik yurituvchi subyektlar, yaratilgan ish o'rinlari, jalb qilingan investitsiyalar hamda ishlab chiqarish hajmi kabi natijaviy ko'rsatkichlarni KPI sifatida birlashtirish zarur.

3. Byudjetlararo transfertlarni rag'batlantiruvchi mexanizmga aylantirish: Moliyaviy mustaqilligi past bo'lgan hududlarga ajratiladigan transfertlarni faqat taqchillikni yopuvchi havola emas, balki o'z daromad bazasini kengaytirganlik uchun qo'shimcha rag'bat beruvchi shartli instrumentga aylantirish maqsadga muvofiq.

4. Iqtisodiy va byudjet ko'rsatkichlari bog'liqligini analitik baholash: Hududning byudjet daromadlari o'sishi va iqtisodiy faollik o'sishi o'rtasidagi bog'liqlikni har yili qayta baholab borish, natijalarni hududiy byudjet parametrlarini belgilash va transfertlarni taqsimlashda analitik asos sifatida qo'llash maqsadga muvofiq.

5. Yuqori iqtisodiy salohiyatga ega, ammo byudjet daromadlarini safarbar qilish ko'rsatkichi nisbatan past hududlar uchun soliq bazasini aniqlash, soliq ma'murchiligi va mahalliy daromadlarni byudjetda qoldirish normativlarini qayta ko'rib chiqish bo'yicha alohida diagnostik tahlil o'tkazish lozim.

6. Natijaviy ko'rsatkichlar bilan uzviylikni ta'minlash: Mahalliy byudjet daromadlarining o'sish sur'atlarini hududlardagi investitsion muhit, aholi bandligi, real daromadlar hamda YAHM o'sish ko'rsatkichlari bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'lash lozim;

7. Mahalliy byudjet prognozlarida soliq bazasi va iqtisodiy faollik indikatorlariga asoslangan ma'lumotlarga tayanib prognozlash usullarini kengaytirish.

Keyingi tadqiqot bosqichida O'zbekiston hududlari bo'yicha 2022-2025 yillar panel ma'lumotlarini shakllantirish va mahalliy byudjetning o'z daromadlari, transfertlarga qaramlik, aholi jon boshiga YAHM va investitsiyalar o'rtasidagi munosabatni fixed-effects yoki random-effects modellari asosida baholash maqsadga muvofiq. Bu mazkur maqolada ilgari surilgan nazariy xulosalarni empirik jihatdan tekshirish va ilmiy yangilikni kuchaytirish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, hududlarni kompleks rivojlantirishning barqaror moliyaviy asosini faqat kuchli va mustaqil mahalliy byudjetlar ta'minlay oladi. Mahalliy byudjet daromadlarini mustahkamlash nafaqat fiskal taqchillikni kamaytiradi, balki mahalliy hokimiyatning o'z hududi rivojlanishidan manfaatdorligini oshirib, hududlarni kompleks va barqaror rivojlantirish uchun zarur rag'batlarni yaratadi. Kelgusi tadqiqotlarda hududlarning soliq salohiyatini ekonometrik modellashtirish va tenglashtiruvchi transfertlarning optimal formulasini ishlab chiqish istiqbolli yo'nalish bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Oates W.E. An Essay on Fiscal Federalism // Journal of Economic Literature. - 1999. - Vol. 37, No. 3. - P. 1120-1149.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 20-dekabrda PF-223-son "Hududlarda yuqori iqtisodiy o'sish va aholi bandligini ta'minlashning yangi tizimini yo'lga qo'yish hamda bu borada mahalliy hokimliklarning roli va mas'uliyatini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. - <https://lex.uz/docs/-7271094>
3. O'zbekiston Respublikasi 2024-yil 24-dekabr O'RQ-1011-son uchun "O'zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti to'g'risida"gi Qonuni <https://www.lex.uz/uz/docs/-7277618>
4. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. (2024). Davlat byudjeti daromadlari va mahalliy byudjetlar ijrosiga oid rasmiy tahliliy hisobotlari (2023-2024 yillar).
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi. (2026). 2025-yil yanvar-dekabr oylari tahlili. O'zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo'mitasi rasmiy veb-sayti. https://stat.uz/img/news/talil-2025-jil-yanvar-dekabr-lotin-_p29731.pdf
6. Musgrave R.A. The Theory of Public Finance: A Study in Public Economy. - New York: McGraw-Hill, 1959. - 628 p.
7. Bird R.M. Fiscal Decentralization in Developing Countries / Ed. by R.M. Bird, F. Vaillancourt. - Cambridge: Cambridge University Press, 1998. - P. 1-48.
8. Bahl R., Bird R.M. Fiscal Decentralization and Local Finance in Developing Countries: Development from Below. - Cheltenham: Edward Elgar, 2018. - 512 p.
9. Bird R.M. Subnational Taxation in Developing Countries: A Review of the Literature // Journal of International Commerce, Economics and Policy. - 2011. - Vol. 2, No. 1. - P. 139-161.
10. O'zbekiston Respublikasining Byudjet kodeksi. - <https://lex.uz/docs/-2304138>
11. Aliqulov S. Mahalliy byudjet daromadlari tarkibi va manbalari. - Toshkent, 2024. - <https://www.slideshare.net>
12. O'zbekiston hududlarining 2023-yildagi daromadlar va xarajatlari: byudjet taqchilligi qanday kechdi // Daryo.uz. - 2024-yil 3-aprel. - <https://daryo.uz>
13. O'zbekistonning qaysi hududida eng yirik byudjet taqchilligi kuzatilgani ochiqlandi // Daryo.uz. - 2025-yil 5-avgust. - <https://daryo.uz>

14. Mahalliy byudjet daromadlari tarkibi va unda soliqlarning roli // Modern Science and Research. - 2025. - <https://inlibrary.uz>

15. 2025-yildan tuman va shaharlar hokimliklariga qo‘shimcha vakolatlar beriladi // Gazeta.uz. - 2024-yil 23-dekabr. - <https://www.gazeta.uz>

Marketing

ilmiy, amaliy va ommabop jurnali

Muharrir:
Ingliz tili muharriri:
Rus tili muharriri:
Musahhih:
Sahifalovchi va dizaynerlar:

Xakimov Ziyodulla Axmadovich
Tursunov Boburjon Ortiqmirzayevich
Kaxramonov Xurshidjon Shuxrat o'g'li
Karimova Shirin Zoxid qizi
Sadikov Shoxrux Shuxratovich
Abidjonov Nodirbek Odijon o'g'li

2026-yil, avgust, 8-son

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar mas'ul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelavermasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga murojaat qilish mumkin. Ilmiy maqola, ommabop maqola, reklama, hikoya va boshqa ilmiy-ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin.
Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.

Elektron pochta: info@marketingjournal.uz
Bot: [@marketinjournalbot](https://t.me/@marketinjournalbot)
Tel.: +998977838464, +998939266610
Jurnalning rasmiy sayti: <https://marketingjournal.uz>

Marketing jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi **Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining 2024-yil 04-oktabrdagi 362/5 sonli qarori** bilan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali 2024-yil 15-martdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **C-5669517** reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan. **Litsenziya raqami: №240874**

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnalining xalqaro darajasi: **9710**. GOCT 7.56-2002 "Seriya nashrlarning xalqaro standart raqamlanishi" davlatlaro standartlari talablari. **Berilgan ISSN tartib raqami: 3060-4621**